

In hoofdstuk 1 wordt de lezer wegwijds gemaakt in de 'complexe problematiek' (13) van definities van en opinies over nationalisme, volkskarakter, symbolen en aanverwante artikelen. Als uitgangspunt voor de bespreking van deze netelige kwestie dienen een woordenboek en een schoolboek (15 en 16). Nationalisme, zo stelt Korteweg vast, zit heel wat complexer in elkaar dan dergelijke boeken suggereren. Die bevinding doet de auteur besluiten om het probleem dan maar te beschouwen als een kwal waar men omheen moet lopen. Aan het eind van het hoofdstuk krijgt de kwal ook nog kameleontische eigenschappen toegedicht, moet het weekdier in een vreemdgevormd en hol (!) vat gemengd worden met de rest en levert deze exercitie aldus een nationaal symbool op (23 en 24). Het lijkt wel Harry Potter. Aan het eind van het hoofdstuk stelt Korteweg nogmaals vast dat nationale symboliek 'een uiterst complex, grillig en ongrijpbaar gebeuren' is (24). Maar hoe dat ook zij, dat ontslaat naar mijn stellige overtuiging de historicus niet van de plicht deugdelijk bewijs te leveren. En daar nu gaat het mis.

Terwijl Korteweg beschrijft dat tussen 1892 en 1914 in de media of door de politiek hoe-genaamd geen enkele aandacht wordt besteed aan de zeesleepvaart, luidt haar conclusie daarentegen dat 'de basis voor de toekomst van het nationale symbool zeesleepvaart wel degelijk werd gelegd.' Vervolgens laat Korteweg de lezer zien dat het tijdens het Interbellum niet veel anders gesteld was met de (publieke) belangstelling voor de (zee)sleepvaart (87, 111, 119, 122, 124). Maar haar interpretatie van die stilte is dat deze 'treffend aangeeft' hoe de zeesleepvaart in die periode gestalte kreeg als nationaal symbool (125). Het imago van de zeesleepvaart als nationaal symbool verbeterde zelfs sterk (246), wat dat ook betekenen moge.

In 1940 verscheen *Hollands Glorie* van Jan de Hartog. Wie denkt vanaf dat moment door Korteweg om de oren te worden geslagen met alle mogelijke argumenten en bewijzen om de juistheid van de ruimhartig beleden 'beginconclusie' te staven, wordt andermaal teleurgesteld. Barsten tijdens en na de oorlog de kranten van artikelen over de sleepvaart? Nee. Achtergrondartikelen dan? Nee. Grepen uit het verleden? Nee, behalve in de bedrijfsbladen zelf (192). En dan ineens lezen we: 'over het geheel genomen was het met de persoonlijke aandacht van de media voor de mannen van de zeesleep vaart zelf na 1965 zo goed als gedaan (197).' Voordat we goed en wel doorhadden dat de zeesleepvaart een nationaal symbool was (na 1945), bleek de hype alweer voorbij (voor 1965).

'Nationale symboliek is een schier onnavolgbaar gebeuren,' aldus Korteweg (243). Die constatering had voor haar een waarschuwing moeten zijn. De selectie van bronnen is te beperkt en eenzijdig. Van een objectieve en kritische interpretatie van het materiaal is geen sprake. De definities en omschrijvingen rammelen aan alle kanten of worden simpelweg uit de weg gegaan. Waar het op de argumentatie aankomt, komt deze onvoldoende uit de verf. De maritieme geschiedenis had meer gehad aan de beantwoording van de vraag hoe de Nederlandse zeesleepvaart kon uitgroeien tot een bedrijf van wereldfaam. In de ban van 'Hollands Glorie' is Korteweg door haar eigen idee op sleeptouw genomen. Helaas, temidden van de 'overslaande watergolven' (35) heeft de combinatie jammerlijk schipbreuk geleden.

P. C. van Royen

J. G. S. J. van Maarseveen, P. K. Doorn, ed., *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 2001, 316 blz., €27,20, ISBN 90 6861 211 5).

Het jaar 1999 was het laatste van de twintigste eeuw en daarmee van het tweede millennium van onze jaartelling. Of viel die eer te beurt aan het jaar 2000? Velen zullen zich de felle

discussies over deze kwestie in de landelijke dagbladen nog wel herinneren. Het debat bleef onbeslecht, maar hoe het ook zij: het naderende einde van een eeuw leent zich voor bespiegelingen over de afgelopen honderd jaar én voor een voorzichtige vooruitblik op wat komen gaat. Voor het Centraal bureau voor de statistiek was een dergelijke bezinning in 1999 in het bijzonder op zijn plaats. Het CBS bestond toen namelijk precies honderd jaar. Ter ere van dit heugelijke feit bracht het Bureau de volkstelling van het oprichtingsjaar 1899 gedigitaliseerd uit — zowel op cd-rom als op het internet. Voor de presentatie van deze Digitale Volkstelling 1899 organiseerde het CBS een symposium op 29 oktober 1999. Vorig jaar verschenen de aldaar gehouden lezingen in de vorm van de bundel *Nederland een eeuw geleden geteld*.

Het fenomeen volkstelling spreekt vaak tot de verbeelding. De uitvoerders ervan getroosten zich immers de moeite om de gehele bevolking te tellen. Bovendien leveren volkstellingen een schat van informatie op, niet alleen voor contemporair gebruik maar ook voor (statistisch) historici. Uit tien artikelen in deze bundel blijkt de rijkheid en de gevarieerdheid van volkstellingsdata voor het toepassen in historisch onderzoek.

Alvorens echter in te gaan op de toepassing wordt stilgestaan bij de geschiedenis van de volkstelling zelf (Van Maarseveen). Volkstellingen vormen waarschijnlijk het oudste voorbeeld van ambtelijke statistiek. De eerste algemene volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden vond plaats in 1829. Vanaf de telling van 1899 was het CBS belast met het verzamelen van de gegevens. Tot en met 1971 is — met uitzondering van het oorlogsjaar 1940 — iedere tien jaar een volkstelling gehouden door de nationale overheid. Toegenomen individualisme en privacygevoeligheid leidden ertoe dat in de loop van de jaren zeventig werd besloten algemene volkstellingen af te schaffen. Aanvankelijk had de telling tot doel de bevolkingsomvang vast te stellen en een controle op de bevolkingsregistratie uit te oefenen. Later beoogde de overheid steeds meer een brede beschrijving van de demografische en sociaal-economische structuur van ons land. Juist de volkstelling van 1899, die in deze bundel centraal staat, is een van de uitgebreidere tellingen uit de geschiedenis, met een aparte beroepstelling en woningstatistiek.

De verschillende bijdragen in hoofdstukken 3 t/m 12 geven een beeld van de mogelijkheden van de volkstelling als historische bron. Aan bod komen bijvoorbeeld de groei van de bevolking van Nederland in de afgelopen eeuw (Van Poppel), de woonsituatie in 1899 (Engelen en Klep) en de religieuze verspreiding binnen Nederland rond 1900 (Knippenberg). Dat volkstellingen een bruikbare bron vormen, maar desondanks ook problematisch zijn, blijkt uit een aantal van de artikelen, maar wordt het best duidelijk in de bijdrage over vreemdelingen (Van Eijl en Lucassen). De auteurs van dit artikel roepen op tot waakzaamheid bij het gebruik van volkstellingen. De onderzoeker dient zich de vraag te stellen wat er nu precies werd geteld. Op basis van een vergelijking met registers van de vreemdelingenpolitie in Leiden doen Van Eijl en Lucassen de voorzichtige veronderstelling dat er in het geval van vreemdelingen sprake was van ondertelling. Ook grensarbeiders werden waarschijnlijk niet geteld. Hiermee maken de auteurs een zinvolle kanttekening: het is soms maar de vraag of de interesse van de registrerende overheid altijd overeenkomt met die van de historisch onderzoeker. Het gebruik van aanvullend bronnenmateriaal is daarom gewenst.

Uit de drie bijdragen van Mandemakers, De Nijs en Horlings blijkt dat er grote variatie mogelijk is in het interpreteren van volkstellingsgegevens. Allen schetsen zij de sociale structuur van Nederland rondom 1900 aan de hand van de beroepstelling, maar doordat zij verschillende classificaties gebruiken leggen ze in hun analyse totaal andere accenten. Hierbij gaan Mandemakers en De Nijs over het algemeen meer beschrijvend en Horlings meer verklarend te werk. Deze laatste concludeert bovendien dat een beroepstelling alléén niet voldoende zegt over de sociale structuur en de macro-economische ontwikkeling van een land. Berekeningen van de arbeidsproductiviteit kunnen zijns inziens een welkome aanvulling leveren ter verklaring van deze ontwikkelingen.

Al met al biedt deze bundel een mooi diorama van de mogelijkheden en de beperkingen van volkstellingen als sociaal-economisch en statistisch-historische bron. Uit de meeste bijdragen is mij echter niet gebleken welk profijt de auteurs nu precies hebben gehad van de digitalisering van de Volkstelling 1899 bij het onderzoek dat zij hier presenteren. Weliswaar wordt in hoofdstuk 2 aannemelijk gemaakt dat voor het conserveren en het ontsluiten van de gegevens digitalisering haast onontbeerlijk is. Maar de bundel bevat slechts een aantal artikelen waarin ook daadwerkelijk sprake lijkt te zijn van complexe digitale gegevensbewerking. Vooral de indrukwekkende clusteranalyse van Boonstra in hoofdstuk 12 geeft de burger evenwel moed. De virtuele volkstellingen, zoals die door P. Al in het laatste hoofdstuk worden aangekondigd voor de eenentwintigste eeuw, zullen voor toekomstige — computervaardige — historici een rijke digitale bron vormen.

Elise van Nederveen Meerkerk

M. Huig, *De bloei van Haarlem. Kunstleven aan het begin van de twintigste eeuw* (Bussum: Thoth, 2001, 239 blz., €24,95, ISBN 90 6868 283 0).

Van 19 mei tot en met 12 augustus 2001 werd in de Vleeshal van het Haarlemse Frans Halsmuseum de tentoonstelling 'De bloei van Haarlem. Het kunstleven in de jaren 1900-1930' gehouden. Bij deze tentoonstelling verscheen dit boek van Michael Huig over de Haarlemse kunstenaarsgemeenschap en de plaats die zij inneemt binnen de Nederlandse cultuurgeschiedenis.

Haarlem bezat in die eerste decennia van de twintigste eeuw musea en kunstverenigingen en bovendien de School voor kunstnijverheid, na 1918 school voor bouwkunde, versierende kunsten en kunstambachten genaamd, die een aantal kunstnijveren en kunstenaars van betekenis heeft voortgebracht. Bekende kunstenaars die voor kortere of langere tijd in Haarlem hebben gewoond, waren onder anderen Mari Andriessen, Henri Boot, Willem Bogtman, Ko Doncker, Ben Kamp, Jan Bronner, Hendrik van den Eijnde en Kees Verwey. Naast deze grote namen was er een behoorlijk grote groep andere kunstenaars, die echter meestal genoodzaakt waren een nevenberoep uit te oefenen om in hun onderhoud te voorzien. Pas in de jaren twintig begon de overheid oog te krijgen voor de economisch vaak treurige omstandigheden waarin veel kunstenaars leefden.

Het georganiseerde kunstenaarsleven speelde zich af in kunstverenigingen. De belangrijkste kunstvereniging in die tijd was het tekencollege 'Kunst Zij Ons Doel'. Hier kwam men tweemaal per week bij elkaar voor modeltekenen. Soms werden er kunstbeschouwingen, lezingen of rondleidingen georganiseerd. De leden voelden zich boven de maatschappij verheven, wat ze tot uitdrukking brachten in hun chique manier van kleden, zelfs tijdens het tekenen en schilderen, en door thee te drinken in plaats van 'volkse' koffie; gezien hun financiële omstandigheden niet erg handig eigenlijk.

De rest van de Haarlemse bevolking had overigens, behalve voor de oude kunst in de musea, totaal geen belangstelling voor eigentijdse kunst. Hun culturele leven werd voornamelijk bepaald door toneel en muziek. De kunstenaars klaagden steen en been: hun exposities werden niet bezocht.

Regelmatig kozen leerlingen van de school voor kunstnijverheid later voor het vrije kunstenaarschap, in plaats van voor de toegepaste kunst. In het kunstnijverheidsonderwijs werd namelijk niet alleen aandacht besteed aan vorm, lijn en vlak, maar ook aan ruimte, licht en sfeer. De overstap naar de vrije kunst was daarom zo gemaakt. Aangezien dit door het school-